
УДК 81'366.54

Тетяна Коць

м. Київ

ВІДМІНКОВА ПАРАДИГМА ІМЕННИКІВ У МОВІ ПРЕСИ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ І СТАНОВЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано відмінкову парадигму іменників у мові преси початку XX ст. у зв'язку з тенденціями динаміки літературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування варіантів, узагальнено основні напрями розвитку морфологічної системи української мови.

Ключові слова: морфологічна система, варіант, відмінкова форма, мовна норма, мова публіцистичного стилю.

Морфологічна система української мови на кінець XIX — початок XX ст. була цілком упорядкованою і відносно сталою, проте для вираження деяких граматичних категорій ще існували варіантні форми. Мовна практика відбивала різноманітні діалектні особливості, а також була позначена впливом східноукраїнської та західноукраїнської традицій, які історично склалися в другій половині XIX ст. Це ускладнювало пошуки нормативних зразків, адже регіональні періодичні видання намагалися писати максимально зрозумілою для читачів мовою. Неусталеність, варіантність іменникової словозміни були властивими також і граматиці початку XX ст. Проте всі мовознавці, письменники, громадські діячі, редактори газет працювали на вироблення єдиних, об'єднувальних для всього українського простору нормативних зразків. Варіантність морфологічних форм, на думку М.А. Жовтобрюха, була шляхом формування нової граматичної якості, етапом пошуку компромісів та окреслення визначальних тенденцій розвитку української літературної мови [1: 92].

© Т. А. КОЦЬ, 2014

Публіцистичний стиль початку ХХ ст. відбивав неунормованість флексій іменників **I відміни** жіночого роду в родовому та орудному відмінках множини. У родовому відмінку множини мова преси засвідчувала закінчення **-ів/-їв** (мовів, динів, душів), **-ов** (голов) та нульову флексію (мов, динь, душ): *Дбайте ж за те, щоб світло наших **душів** було завжди ясным і нічим не потьмареним* (У, 13.08.1919); *Своєю радістю, правдивим, щирим сміхом, терпеливою покірністю долі, щирістю **душ** село відроджувало до життя всіх пригнічених та страждущих* (ВГ, 18.09.1918); *Нагорі Межлїверх здобули наші війська одно вороже висунене становище і відперли кілька сотень **голов** неприятеля* (Б, 18.03.1918).

Іменники в орудному відмінку мали форми **-ою** після приголосного твердої основи і **-ею** після приголосних м'якої основи: *працею, рукою, землею, виставкою*. Не зафіксовано в мові преси варіантні закінчення **-ов, -ев**, які пропонували граматики В. Коцовського, С. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера [3: 12; 9: 74] і які були поширені в художніх творах західноукраїнських письменників, пор. в І. Франка: *Чужий на світі, шарпаний **розпуков**,/ Ти кляв себе і світ увесь не раз/ Давніші муки ти новою **муков**/ Глушив і глибше, чимраз гряз*.

В орудному відмінку однини зрідка вживалися не властиві для сучасної літературної мови *функціей, зброєй, статусей* та ін., напр.: *От тепер ми сидимо і ждемо, чи скоро Генеральний секретаріат стане не **функціей**, а чимсь дійсним, і певности у нас немає* (ВС, 09.08.1917); *Мова була культурной **зброєй** в сій боротьбі, але її треба було водночас і витворити* (У, 28.06.1917).

У родовому відмінку множини іменники традиційно мали чисту основу, як і в сучасній літературній мові: *учасниць, подій, праць, статей*. Під впливом відповідних іменників чоловічого роду поширювалися форми на **-ів**: *тисячів, статтів, верствів — Багато **тисячів** батьків побиваються за своїми синами, а то й за своїми маленькими дітьми, життя яких ви теж убивали — бо вони були українці* (У, 26.08.1919). Зауважимо, що, попри усталеність таких відмінкових форм в українській літературній мові, сучасна мовна практика теж не позбавлена огріхів, пор.: *Не написано ще багато статтів і розвідок, не досягнуто ще чимало таємниць природи* (ЧК, 14.09.2011).

У місцевому відмінку множини зазвичай були поширені закінчення **-ах/-ях**, проте зрідка вживалися варіантні форми на **-ам**. О. Курило та О. Синявський зазначали, що закінчення **-ам** — це давні, застарілі зразки. Їхнє вживання в мові кінця ХІХ — початку ХХ ст. пов'язували з впливом російської мови [5: 40; 8: 42], напр.: *Дисципліни кожного факультету розподіляються по восьми **катедрам**, котрі проходяться на протязі двох років* (У, 02.09.1919); *Усім нам треба пройти по своїм **Палестинам*** (ВС, 14.09.1919).

Відмінкові форми іменників **II відміни** на початку ХХ ст. мали більше відмінкових форм, ніж іменники **I відміни**. У називному відмінку однини іменники середнього роду, основа яких закінчується на [j] або

м'який приголосний, що його асимілював, мали кілька морфологічних варіантів. У мові східноукраїнської преси найпоширенішим було закінчення **-а** з подовженим м'яким приголосним перед ним або [j], що зберігся після твердого приголосного: *здоров'я, знання, питання, почуття, прагнення, визволення*, напр.: *Весь світ бачить наше **прагнення** до **визволення**, те, як ми розпочинаємо кувати своє власне щастя, що ми не хочемо ані краплі людської крові, ані клептика чужої землі, і нехай же він ганьбою ослабить ославивших себе царських зажерливих служак* (У, 06.09.1919). Іноді в цих виданнях вживалися форми на **-е**, які здебільшого були притаманні мові західноукраїнської періодици: *У других ділянках земської праці демократичні управи також виявляли щире **бажання** справу поладити* (Б, 06.11.1918); *Всі, в кого ще не заглохло **почутє** приналежності до безталанного народу Волинського, хто відчуває себе сином чи дочкою його — всі прийдуть нам на допомогу* (ВГ, 29.09.1918).

Неусталеними були закінчення у родовому відмінку однини іменників чоловічого і середнього роду. Іменники тієї самої семантичної групи, а часто одні й ті самі слова мали варіантні закінчення **-а**, **-у**: *народа — народу, інститута — институту, світу — світа, закону — закона, союзу — союза, факультету — факультета, добробута — добробуту*, напр.: *Недавно американський уряд виступив за видання нового **закона**, що не тільки старців, що без грошей ідуть з Європи, не пускати на берег, а щоб були вони письменні — принаймні вміли читати по своєму, рідному* (М, 16.09.1912); *Наша політика спрямована на створення нового **закону**, на збереження миру з метою впорядкувати взаємини з країнами Європи* (ВВЦВКР, 08.04.1927). Флексії **-у/-ю** переважали в іншомовних географічних назвах чоловічого роду: *В **Парижу** скоро буде засідати конференція представників Англо-Французького союзу* (ВС, 21.09.1917); *Режисерську роботу впродовж місяця проводилося в **Стокгольму**; в фільму запроваджено велику економію постановочних засобів з максимальним використанням мінімуму їх* (В, 12.09.1927).

Як засвідчує мова преси початку ХХ ст., флексії **-ові**, **-еві** у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду були регулярними в назвах істот, напр.: *За заслуги знаменитого поведення перед ворогом цісар надав правительственному **концепістови** др. **Михайлови** Кочерганови при старості в Заставні і **Юрієві** Микитавичеву, при тутешній міській команді, золотий хрест* (Б, 18.03.1918); *Революція розв'язала вуста **народові**, і народ став говорити* (НС, 15.03.1918). Звичними закінчення **-ові**, **-еві** були і в назвах неістот: *Такої краєвої виставки дуже потрібно цьому **куткові** України* (М, 12.08.1912); *Російська націоналістична преса, так само як і вшехпольська, почала присвячувати більше уваги українському **рухові** для того, щоб всякими способами чистими й нечистими боротися з ним* (С, 01.12.1928); *Надати нове життя **образові** — це основне положення справжньої живої художності* (ЛНМ, 11.11.1923). М. Наконечний наполягав на вживанні обох форм у словосполученнях з естетичною метою: *Тарасові Шевченку, доручити члену ради Моминові* [7: 131]. Мовна

практика таких зразків майже не відбивала. Регулярними закінчення **-у/-ю** були в стилістично забарвлених іменниках — назвах явищ радянської дійсності: *Бо вже дуже немила істинно-руському большевику Українська Центральна Рада* (ВД, 06.01.1918). Взагалі форми на **-у/-ю** мали вузьку сферу функціонування. Вони були на периферії мовного вжитку. С. Смаль-Стоцький і О. Синявський вважали їх архаїзмами [9: 43; 8: 10]. У давальному відмінку в іменниках чоловічого роду на **-ів/-їв** флексії **-у/-ю** вживалися для збереження милозвучності: *Львів — Львову, Харків — Харкову*.

У західноукраїнській пресі закінчення **-ові/-еві** послідовно вживалося і в іменниках середнього роду: *громадянствові, ділові, бюрові, лихові*, напр.: *Шановна референтка національному ділові* надала найбільшу вагу і мала рацію (У, 07.09.1919); *В неділю 22 дня сього вересня відбулися у нас у м. Острозі, загальні збори союзу з метою запобігання національному лихові* (ВГ 27.09.1918).

Закінчення **-ові, -еві (-ови, -еви)** часто вживали і в місцевому відмінку іменників чоловічого роду: *на білому світові, на снігові, по каталогові, в наказові, у такому порядкові, в хлібові*, напр.: *Книжки виписано по каталогові, що склала бувши губернська управа* (М, 23.08.1912); *У наказові Головного отамана пана Петлюри зазначено: «З огляду на військовий стан... наказую доставити й тимчасово до одміни права отдавати під військовий суд всіх замішаних в активній допомозі большевизму...* (Г, 21.06.1919). Проте поширенішими в місцевому відмінку були флексії **-і, -у**: *в лісі, в гуртку, в сім році, на піску*, напр.: *В такі часи, які саме тепер переживаємо ми, національна свідомість мас відіграє величезну роль і є тим чинником, без якого вся будова державна твориться на піску* (У, 07.10.1919). У західноукраїнських виданнях іменники середнього роду на зразок *житє, завданє, знанє, розумінє* мали закінчення **-у, -ю**, напр.: *Закон розширює права низових органів влади в цілій низці питань, що мають величезне значіння в щоденнім життю села* (ГН, 30.06.1927); *Українська Держава є країна хліборобів в самому широкому розумінню цього слова, і в ній піднесення економічного державного добробуту та сільськогосподарської культури є завдання першорядної ваги* (У, 19.10.1919); *На Поділля в економіях Гайсинського повіту розігнано банду сквирського повітового старости Ласького* (НС, 06.12.1918).

Варіантністю позначено закінчення іменників з суфіксом **-ин**, що втрачався при відмінюванні у формі множини: *селяни — селяне, громадяни — громадяне, галичани — галичане, заробітчани — заробітчани*, напр.: *Селяни також розуміють, що невизнання патріотизму та національного розвію, як розвію особи завжди буде стояти на заваді всесвітній спілці і всесвітньому щастю народів* (ВС, 02.08.1917); *Нині селяне мають змогу слухати по радіо доклади, концерти, радіо-газети* (В, 01.04.1927).

Живомовні діалектні особливості деяких говірок виявлялися у вживанні форми давнього числа двоїни паралельно з множиною у називному і знахідному відмінках у поєднанні з числівниками *два, три, чотири*:

два зразки — два зразці, троє яєць — три яйці тощо, напр.: *Міністерство пошти й телеграфу постановило, що два російські зразці поштових марок матимуть силу по 30-й день вересня місяця, сього року* (ВГ, 17.09.1918); *Український військовий генеральний комітет вживає всі сили, щоб як найкраще і найшвидше впорядкувати два зразки орденів* (ВС, 01.11.1917).

Мова преси початку ХХ ст. засвідчує варіантні форми іменників середнього роду множини в родовому відмінку — між зразками з чистою основою, які закріпилися в літературній мові, і закінченням **-ів**: *питань — питаннів, десятиліть — десятиліттів, знань — знаннів, місць — місців, обличч — обличчів* тощо. Другі, очевидно, поширювалися під впливом типу відмінювання іменників чоловічого роду. Як рідковживані їх кваліфікували О. Синявський, М. Левицький, М. Наконечний [8: 12; 6: 38; 7: 26]. І. Нечуй-Левицький заперечував вживання в літературній мові форм на зразок *питань, значень, оповідань* і називав їх «допотопними галицькими та польськими надіжками». З другої половини ХХ ст. прескриптивна норма диференціювала форми родового відмінка множини іменників II відміни. Закінчення **-ів/-їв** мають іменники чоловічого роду та іменники середнього роду на **-е, -я**: *берегів, відкриттів, морів, полів*. Нульове закінчення притаманне усім іменникам середнього роду на **-е, -о, -я**: *бажань, питань, серць і сердець*.

У мові східноукраїнської преси були поширені діалектні флексії **-ім, -іх** у давальному й місцевому відмінках множини: *у грудіх, людім, в грошіх*. Такі форми вийшли з ужитку до 30-х рр. ХХ ст., їх заступили зразки із закінченням **-ах/-ях**: *Більша частина учителів ставилася до пропозицій з щемом у грудях або з недовір'ям* (В, 01.04.1927). Зрідка вживалося давнє закінчення **-ам** у місцевому відмінку множини. Такі явища не мали системного характеру: *Численні парні загони роз'їжають по селам, арештовують селян, порють і розстрілюють* (У, 30.09.1919).

Процес нормалізації відмінкових форм іменників III відміни був значно тривалішим у часі порівняно з іменниками I, II відмін.

У публіцистичному стилі в родовому відмінку однини переважали закінчення **-и**: *напасти, злості, осени, крові, любові, культурності*, напр.: *Добре змінили свої порядки та закони американці й англійці, щоб тільки культурності та економічної сили добути* (М, 12.09.1912); *В неділю 22 дня сього вересня відбулися в нас, у м. Острозі, загальні збори союзу з приводу напасти ворожого большевицького війська* (ВГ, 27.09.1918). О. Синявський, Г. Шерстюк зазначали, що «колись усі іменники III відміни зовсім не мали закінчення **-і**, воно сюди зайшло з інших відмін, але в прислівниках, що повстали з окремих форм слів третьої відміни, те **-и** зберігається в колишніх місцевих відмінках однини: *восени*» [8: 22; 11: 21]. Для підтвердження наведено ілюстрацію — слова Т. Шевченка:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панів їсти.

М. Левицький рекомендував вживати флексію **-і** лише в іменниках *ніч — ночі, подорож — без подорожі, розкіш — без розкоші, твар — з твари, молоді, постаті, тіні, артілі, Росі* [6: 41].

Характерною особливістю мови преси початку ХХ ст. була також варіантність форм іменників жіночого роду з кінцевим шиплячим приголосним в орудному відмінку — подовження шиплячих перед флексією **-у**: *піччу, річчу, ніччу* та закінчення **-ю** без подовження приголосних: *нічу, річу*, напр.: *Він [І. Іванів] був заарештований **ніччу** в себе на квартирі, після чого скільки днів нічого певного не було про нього чути* (НС, 05.12.1918); ***Нічу** на Київському напрямку наші війська зайняли ряд сел коло Фастова і в 20 верст на захід від Києва* (У, 15.10.1919).

Наслідуючи розмовну мовну практику, регіональні періодичні видання подавали іменники ІІІ відміни множини жіночого роду родового відмінка із закінченнями **-ей, -ий**. Західноукраїнські видання зазвичай подавали флексію **-ий**: *місцевостий, дорожностий, національностей, суперечностей, рукописий, відповідий, вістий, подорожий, цілий, відомостий*, напр.: *Треба розуміти значення **рукописий** для глибшого розуміння нашої історії, потрібно мати волю, віру в необхідність черпати знання з минулого і творити гідне майбутнє* (Б, 14.04.1918); *Слова, вироблені на рідному ґрунті, потрібні і для нашої літературної мови. Пройде короткий час, і ці слова будуть рідними для всіх **національностей**, які проживають на Україні, а коли вони невдалі, то самі собою одпадуть* (Ч, 16.09.1919). Мова східноукраїнської преси демонструє послідовне вживання іменників ІІІ відміни жіночого роду в родовому відмінку множини із закінченням **-ей**: *відомостей, національностей, суперечностей, часописей*, напр.: *А було б помилкою думати, що нерозв'язування національних **суперечностей** само собою минеться. Відповідальність за розвиток української держави несемо ми — українці, а всі інші національності не перешкоджають* (ВС, 01.11.1917); *Ми хочемо сказати, що всі європейські народи збільшують накладі провідних часописей, аби донести думку влади до кожного громадянина* (У, 14.10.1919).

Наддніпрянська преса іменники ІІІ відміни жіночого роду в родовому відмінку множини подавала із закінченням **-ів(-їв)**: *можливостів, полегкостів, місцевостів, цінностів, народностів, повістів, меншостів*, напр.: *Щороку замість **полегкостів** все більше і більше ростуть налоги і на землю, котора, навпаки, все дрібниться і зменшується в окремих дворах, і на душі, які, звичайно, прибавляються* (М, 05.02.1912); *Далі т. Скрипник особливо підкреслював, що поруч з українізацією необхідно як найбільше забезпечити населенню національних **меншостів** можливість культурного розвитку на їх рідній мові* (ГН, 01.04.1927). О. Синявський, М. Левицький називали такі форми рідковживаними [8:14; 6:72]. Мова публіцистичного стилю засвідчує, що форма родового відмінка жіночого роду на **-ей** усталилася й витіснила з ужитку варіантні закінчення на **-ий, -ів(-їв)** ще до 30-х рр. ХХ ст. Це виразно демонструє і західноукраїнська преса: *Кожен народ має безліч **можливостей** створити свою*

літературну мову (Буковина, 12.10.1928); *Ми маємо чимало своїх, рідних традицій і незахищених цінностей* (ЛНВ, 11.01.1926). Такі давно унормовані явища часто знаходять свій відгомін і в сучасній мовній практиці, яка поряд із правильними літературними зразками (*деталей*) засвідчує вживання застарілих відмінкових форм (*деталів*) тощо. Функціонування моделей на **-ів** підтримують живомовні діалектні особливості та вплив іменників чоловічого роду.

Як засвідчує мова преси початку ХХ ст., наведені зразки іменника *мати* репрезентовано багатьма відмінюваними варіантами. У родовому відмінку здебільшого фіксували форму *матери*, рідше *матері*. У родовому відмінку множини вживалися дві форми: *материй* (ВС, 16.12.1917), *матерів* (ВГ, 27.09.1918). Найбільше варіантів мав орудний відмінок однини: *матірю* (У, 15.10.1919), *матерю* (У, 02.09.1912), *материю* (ГД, 05.08.1917). О. Синявський та В. Коцовський слово *мати* відмінювали як іменник *матерія*: *материй*, *матеріям* [8: 15; 3: 32]. Художній стиль кінця ХІХ — початку ХХ століття засвідчив словоформи: у родовому відмінку однини — *матері* (Леся Українка, М. Драгоманов, А. Тесленко); у давальному відмінку — *матері* (П. Куліш, Панас Мирний, І. Котляревський); *матери* (Панас Мирний, М. Кропивницький); у знахідному відмінку — *матір* (І. Тобілевич), *матір* (Панас Мирний), *матирь* (Г. Барвінський), *матюръ* (Г. Барвінський).

Відмінкову парадигму іменників ІV відміни майже без змін успадкувала сучасна українська літературна мова.

Деякі іменники, переважно іншомовного походження, вживалися в 10–30-ті рр. ХХ ст. не в тому роді, що в сучасній українській літературній мові, тож і мали іншу парадигму відмінювання: *рішуча контроля*, *важлива метода*, *льняний олій*, напр.: *Американський Уряд робить рішучу контролю за військовими транспортами для висилки з Америки більшовиків* (У, 02.10.1919).

Як показує діахронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних норм. Публіцистичний стиль початку ХХ ст. був синтезом мовознавчих рекомендацій і живомовної діалектної сфери і тому повною мірою відбивав тенденції становлення морфологічної системи, формування літературного стандарту.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б — Буковина
ВГ — Вологодська газета
В — Вісти
ВВУ — Вісти ВУЦВКР
ВД — Вільна думка
ВС — Вільне слово
Г — Гасло
ГД — Громадська думка
ГН — Геть неписьменність

КД — Козацька думка
ЛНМ — Література. Наука. Мистецтво
М — Маяк
НВ — Народне слово
НС — Нове слово
НП — Наддніпрянська правда
С — Сніп
У — Україна
Ч — Чорноморець
ЧК — Черкаський край

1. *Жовтобрюх М.А.* Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX століття). — К.: Наук. думка, 1970. — 304 с.
2. *Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1959. — 354 с.
3. *Коцовський В.* Методична граматики руської мови для IV класу шкіл 5-ти і 6-ти класових. — 2-е вид. — Львів, 1912. — 75 с.
4. *Курило О.* Початкова граматики української мови. — К.: Держ. видав. України, 1927. — Ч. II. — 40 с.
5. *Курило О.* Уваги до сучасної української мови. — [Харків]. — К.: Книгоспілка, 1923. — 118 с.
6. *Левицький М.* Українська граматики для самонавчання. — Катеринослав; Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1923. — 197 с.
7. *Наконечний М.* Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. — Х.: Рух, 1928. — 240 с.
8. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — К.: Література й мистецтво, 1931. — 368 с.
9. *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Граматики руської мови. — Відень, 1914. — 202 с.
10. *Тимченко Є.* Українська граматики. — К.: Час, 1917. — 168 с.
11. *Шерстюк Г.* Коротка українська граматики для школи. — Полтава: Український учитель, 1907. — Ч. I. — 64 с.
12. *Штефан А., Васко І.* Граматики української мови. — Мукачево: Вид. Учит. т-ва Підкарпатської Руси, 1931. — 64 с.

Статтю отримано 12.03.2014.

Tetyana Kots

Kyiv

THE CASES PARADIGM OF NOUN IN THE EARLY 20 CENTURY AND THE FORMATION OF LITERARY NORM

The research present an analysis of the cases paradigm of nouns in the printed media language during the early 20th century in the context of literary Ukraine. A special attention is paid to the functioning of variant. The main changes in the morphological system are generalized as well.

Keywords: morphological system, variant, form of cases, literary norm, language of journalism.

Мовна мозаїка

ЗОШИТ ГУЛИ І ГУЛОГО, ГУЛОЇ

В одній родині чоловік і дружина мають прізвище **Гула**, а в іншій він — **Гулий**, а вона — **Гула**. Чи відрізняється відмінювання цих прізвищ? Так, відрізняється. Чоловіче і жіноче прізвище *Гула* треба відмінювати за іменниковим зразком, тобто як іменники I відміни твердої групи із закінченням **-а**, пор.: *Гула (Микола)* — *Гули, Гулі, Гулу, Гулою*, (на) *Гулі*; *Гула (Оксана)* — *Гули, Гулі, Гулу, Гулою*, (на) *Гулі*. Чоловіче прізвище *Гулий* і жіноче *Гула* потрібно відмінювати як прикметники, відповідно чоловічого та жіночого роду з основою на твердий приголосний, пор.: *Гулий (Микола)* — *Гулого, Гулому, Гулого, Гулим*, (на) *Гулому*; *Гула (Оксана)* — *Гулої, Гулій, Гулу, Гулою*, (на) *Гулій*.

Отже, якщо прізвище батьків **Гула**, то на зошитах їхніх дітей потрібно писати *Гули (Максима, Марії)*; якщо ж батько **Гулий**, а мати — **Гула**, то на зошитах пишемо *Гулого Максима і Гулої Марії*.

Катерина Городенська